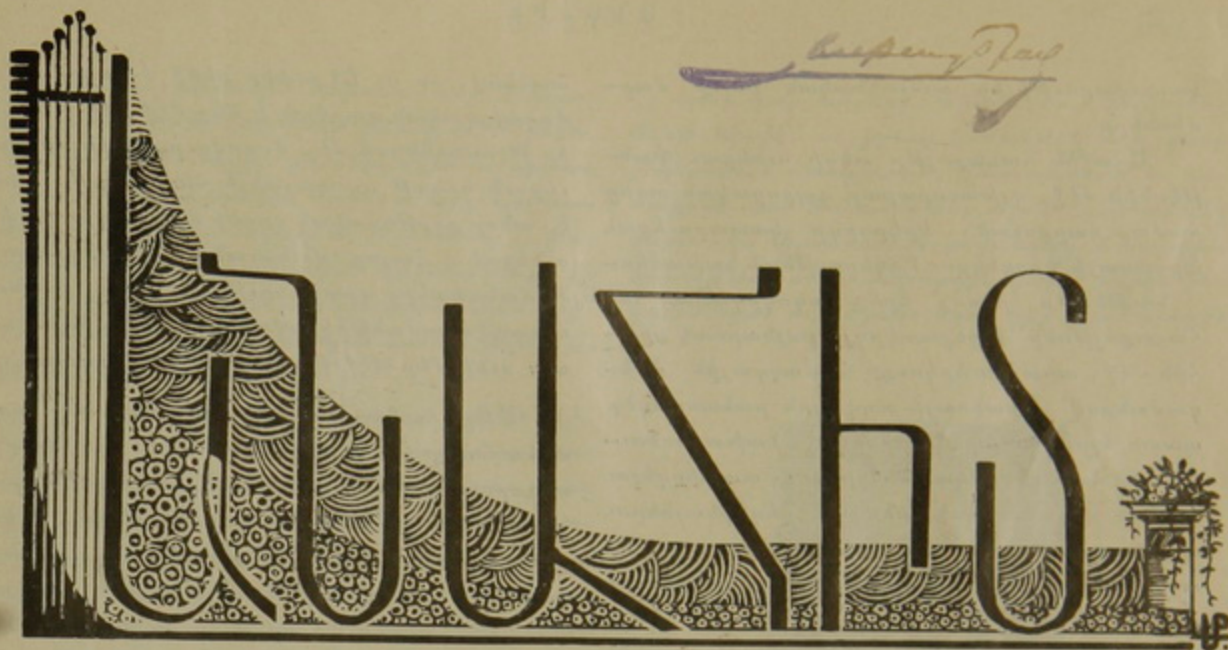

Զ. ՏԱՐԻ, ԹԻԻ 5

ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

ՅՈՒԼԻՍ - ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ 1935

Ի ՖԹՈՐ Ի Ի Կ Օ

Ֆրանսական ժողովուրդը այս տարի արտակարգ հանդիսութեանց ամբողջ շարքով մը իր մեծագոյն բանաստեղծին, Վիքթոր Հիւկոյի, յիշատակը տօնեց ու զործը փառաւորեց՝ անոր մահուան յիսնամեակին առթիւ, հանդիսութիւններ որոնց նմանը չեմ յիշեր որ ուրիշ ու եւ է Ֆրանսացի գրագէտի համար կատարուած ըլլայ: Հիւկոյի մեծատարած, բազմաձեւ, հուժկու զործը եւ չքեղ ու ալեկոծ կեանքը — զիցազներգական վէպ մը, — զինքը կենդանւոյն դարձուցած էին կուռքն իր ժողովուրդին եւ արեւ-դէմք մը համայն մարդկութեան համար: անոր թաղումը ունեցաւ նկարագիր մը զոր ոչ մէկ մտաւորականի թաղումը չէր ունեցած

Ֆրանսայի մէջ. մարմինը զիշեր մը Յաղթական Կամարին տակ զետեղուեցաւ՝ յայտնի գրագէտներու եւ բանաստեղծներու հոյլէ մը հսկուած: մէկ միլիոն ժողովուրդ հետեւեցաւ դադաղին, եւ աճիւնը Յաղթական Կամարէն տարին ուղղակի Փանթէոն, Ֆրանսայի մեծ մարդոց հուսկ հանդատաւայրը, անոնց «որոնց երախտապարտ է Հայրենիքը»: 1902ին Ֆրանսա արդէն իսկ մեծահանգէս արարողութիւններով տօնախմբեց իր ազգային բանաստեղծին ծննդեան հարիւրամեակը: Այս տարուան հանդէսները թիւով ու չքեղութեամբ դերազանցեցին 1902ին կատարուածները: Անոնց մասնակցեցան ժողովուրդը, մտաւորական մեծ կազմակերպութիւնները,

կառավարութիւնը, պաշտօնական բոլոր մարմինները:

Առաջին հաւաքոյթը տեղի ունեցաւ Փանթէոնին մէջ, գլխաւորաբար դպրոցական տղոց համար սարքուած. երկրորդը կատարուեցաւ Ֆրանսայի Գրողներու Ընկերութեան նախաձեռնութեամբ, յետոյ՝ երեք ժողովրդական հսկայ ժամանակակից գրականութեան վրայ, մասնաւորապէս ուսման թիկ շրջանին, եւ ան մինչեւ այսօր ունի մեր մէջ իր բազմաթիւ յարգողները:

Մեզի համար ալ պարտք մը կար մեր ազգի մեծարանքը այս առթիւ անդամ մը եւս հանդիսաւորապէս մատուցանելու Արեւելականի բանաստեղծին յիշատակին: Հայ Գրողներու Ընկերակցութեան վարչութիւնը ուզեց այդ պարտքը կատարել, կազմակերպելով ի պատիւ Հիւկոյի գրական հանդէս մը որ տեղի ունեցաւ յունիս 22ի իրիկունը: Տիկին Աւետիսեան (Անայիս) հոն կարգաց զեղեցիկ ճառ մը, տիկին Սըկօն - Վեպեր եւ տիկին Սիւզան - Կօնէլ հոյակապօրէն արտասանեցին Հիւկոյի լաւագոյն էջերէն մէկ քանին, ու տիկին Սըկօն - Վեպեր կարգաց նաեւ Հիւկոյի մահուան վրայ Գրիգոր Օտեանի գրած ազնուական մէկ էջին Ֆրանսերէն թարգմանութիւնը. այս տողերը գրողն ալ կարգաց հոն բանաստեղծին մը՝ Հիւկոյի ժամանակակից հայ կեանքի եւ գրականութեան մէջ գրաւած տեղը պարզող:

Այդ իրիկուն արտասանուած բանախօսութիւններէն, անցեալին մէջ հայ ծանօթ գրագէտներու եւ բանաստեղծներու կողմէ Հիւկոյի նուիրուած քերթուածներու, յօդուածներու ինչպէս եւ այս տարուան հանդիսութեանց առթիւ Հիւկոյի մասին Հայաստանի եւ արտասահմանի մեր մամուլին մէջ երեւցած յօդուածներէ ոմանց Ֆրանսերէն թարգմանութիւնը ամփոփեցի հատորի մը մէջ որ լոյս տեսաւ արդէն: Այդ հատորը ցոյց պիտի տայ թէ Ֆրանսայի քերթողական հսկան իր կենդանութեան իսկ արդէն ի՞նչքան խորապէս սիրուած, ի՞նչ արտակարգ յարգանքի առարկայ դարձած է մեր մէջ, ի՞նչքան կանուխէն անոր վիպական ու թատերական գործերը թարգմանուած ու տարածուած են հայ հասարակութեան մէջ, եւ ցոյց պիտի տայ նաեւ թէ հայ մտաւորականութիւնը մինչեւ այսօր կը պահպանէ, — որքան ալ իր արտայայտութեան ձեւը՝ հոս ու հոն՝ մերթ տարրեր դոյն ստանայ, — Թշուառներու, Արեւելականի եւ Պատու-

Հիւկօ, Շէքսպիրի հետ, օտար բանաստեղծներէն մեր մէջ ամենէն աւելի սիրուածն եղած է

առեւնով, — ու Շէքսպիր բեմի միջոցով է որ ժողովրդական դարձած է մեր մէջ, մինչ Հիւկօ իր Թշուառներով մեր ժողովուրդին բոլոր խաւերուն ծանօթ ու պաշտելի հեղինակ մը եղած է. անոր քերթողական գործը մեծ ազդեցութիւն ունեցած է Հայոց (մանաւանդ արեւմտահայոց) մտայնութեան վրայ, մասնաւորապէս ուսման թիկ շրջանին, եւ ան մինչեւ այսօր ունի մեր մէջ իր բազմաթիւ յարգողները:

Այդ իրիկուն արտասանուած բանախօսութիւններէն, անցեալին մէջ հայ ծանօթ գրագէտներու եւ բանաստեղծներու կողմէ Հիւկոյի նուիրուած քերթուածներու, յօդուածներու ինչպէս եւ այս տարուան հանդիսութեանց առթիւ Հիւկոյի մասին Հայաստանի եւ արտասահմանի մեր մամուլին մէջ երեւցած յօդուածներէ ոմանց Ֆրանսերէն թարգմանութիւնը ամփոփեցի հատորի մը մէջ որ լոյս տեսաւ արդէն: Այդ հատորը ցոյց պիտի տայ թէ Ֆրանսայի քերթողական հսկան իր կենդանութեան իսկ արդէն ի՞նչքան խորապէս սիրուած, ի՞նչ արտակարգ յարգանքի առարկայ դարձած է մեր մէջ, ի՞նչքան կանուխէն անոր վիպական ու թատերական գործերը թարգմանուած ու տարածուած են հայ հասարակութեան մէջ, եւ ցոյց պիտի տայ նաեւ թէ հայ մտաւորականութիւնը մինչեւ այսօր կը պահպանէ, — որքան ալ իր արտայայտութեան ձեւը՝ հոս ու հոն՝ մերթ տարրեր դոյն ստանայ, — Թշուառներու, Արեւելականի եւ Պատու-

հասնե՞րու արդարամիտ, ազատաշունչ, մարդասէր քերթողին եւ Հայեցողութեանց ու Դարբերու Աւանդավայրի հմայիչ քնարերգական ու հօգօրաշունչ զիւցաղներգական հանդէպ այդ պաշտամունքը: Մտաւոր հսկայի մը այդ արագ ու խոր ըմբռնողութիւնը եւ դրական պաշտամունքի մը հանդէպ ցոյց տրուած այդ տեսական հաւատարմութիւնը՝ հայ ժողովուրդին պատիւ բերող երեւոյթներ են:

Կրնայ զարմանալի թուիլ որ իր երկրին մէջ, Հիւկօ, իր կենդանութեանը ունենալէ յետոյ կատարի հակառակորդներ, ունենայ մինչեւ ցարդ զինքը քամահրողներ, հեղեղներ կամ ծայրայեղ վերապահումներով զնահատողներ: Բայց երբ նկատի ունենանք որ Հիւկօ իր կեանքի երկրորդ ու կարեւորագոյն շրջանին՝ քաղաքական եւ բնկերական մարզերուն մէջ իբր ռամկավարական մտայնութեան պաշտպան, իբր պահպանողականութեան դէմ երկարատեւ, բուն ու արի պայքար մը մղող յեղափոխական դործիչ՝ իր հայրենակիցներուն մէկ մասին ատելութիւնն իր վրայ հրաւիրած է, եւ թէ նաեւ՝ դրականութեան մէջ ալ յեղափոխական՝ տալիս ու վրայ բրած է տիրող գեղեցկագիտական հինցած մաշած կանոնները, նոր լեզու, նոր ոճ, նոր տաղաչափութիւն յառաջ բերած է, վերանորոգած է Քրանսական բանաստեղծութիւնը, ուրեմն եւ աւանդամոլներուն խոր տհաճութիւն պատճառած է, հասկանալի կը դառնայ որ միահամուռ եւ անվերապահ հիացումը այդպիսի դրագէտի մը հանդէպ՝ դեռ հաստատուած չլլայ Քրանսական ժողովուրդին մէջ, ինչպէս ան հաստատուած է Անգլիացոց մէջ Շէքսպիրին, Իտալացոց մէջ Տանթէին, Գերմանացոց մէջ Կէօթէին համար, որոնց սակայն հանճարի եղբայրն է Հիւկօն անտարակոյս իբր բանաստեղծ: Ռոմանտիկ համար ալ, որ Հիւկոյէն առաջ՝ մեծագոյն բանաստեղծն է զոր Փրանսան ունեցած ըլլայ, նոյն Քրանսական ժողովուրդը, առանց իսկ որ դոյութիւն ունենային՝ դէթ նոյն չափով ու ձեւով՝ այն պատճառները զոր թուեցի վերեւ Հիւկոյի մասին, մեծապէս անարդար գլտնուեցաւ, որդեգրելով Պուլաշի անճիշդ վճիռը՝ այդ մեծ քերթողին նկատմամբ, որ իր կենդանութեանը ամենախոր յարգանքի առարկայ դառնալէ, «Թագաւորներու բանաստեղծ եւ բանաստեղծներու թագաւոր» յորջորջուելէ յետոյ, բացարձակ մոռացութեան մատնուած

էր երեք դար ամբողջ, մինչեւ որ Հիւկոյէն, Սէնթ-Պէօլէն ու իրենց ուսման թիկ մէկ քանի բնկերներէն հասկեցուած, զնահատուած եւ օգտագործուած Ռոմանտիկ մեր այս Ի. դարուն մէջ վերջապէս Քրանսական բովանդակ մտաւորականութեան ու ժողովուրդին կողմէ նորէն ընդունուեցաւ ու հռչակուեցաւ իբր այս երկրին

Վիքթոր Հիւկօ 1853ին
Լուսակարուած Շարլ Հիւկոյի ձեռքով

մեծագոյն բանաստեղծներէն մին, իբր մին այն շատ սակաւաթիւ քնարակիրներէն որ «ազգային քերթող» փառաւոր պատուանունին իրապէս արժանի են: Պէտք է սակայն նկատել որ Հիւկոյի հակառակ արտայայտուողները փոքրամասնութիւն մըն են Փրանսայի մէջ, եւ Քրանսական մտաւորականութեան ամենէն արդիական դրողներէն կամ ամենէն նորաճաշակ հեղինակներէն իսկ շատերը եղած են եւ են ցարդ ամենախոր յարգողներ Հիւկոյի, զայն Փրանսայի մեծագոյն քերթողը նկատողներ: Անոնք որ իրենց վերապահումներուն կուտան ծայրայեղ համեմատութիւն, իսկական քննադատութեան օրէնքներուն դէմ է որ կը մեղանչեն: Հիւկօ — ինչպէս եւ Վոլթէր, որուն լեռնակուտակ արտադրութեանց մեծ մասը այսօր ոչ ոք կը կարդայ, բայց որուն պատմութեանը — հեղեղաբան մրտածողի գլուխ-դորձոցներ, յաւիտեան պիտի ապրին, — չափազանց շատ արտադրած է, եւ անշուշտ մեծապէս անհաւասար է. իր դործին մէջ կան մասեր որ բոլորովին անարժէք են, կամ հապճեպ, միջակ, ուռուցիկ. առոնք դո-

յութիւնն չունին այլ եւս. Հիւկօն՝ ինչպէս ամէն մեծ գրող՝ իր լաւագոյն էջերուն մէջ միայն տեսնելու է. եւ Հիւկոյի լաւագոյն էջերը շատ բազմաթիւ են, ու բազմաձեւօրէն գեղեցիկ, անմահօրէն գեղեցիկ: Ատիկա տեսնողը եւ ատոր ամենաբարձր արժէքն ըմբռնողը՝ Հիւկոյի թերութեանց կամ դործին թոյլ մասերուն վրայ խօսած ատենն իսկ՝ ինքզինքը պարտաւոր կը զգայ յարգանքով խօսելու եւ մտքէն չ'անցընել այդ թոյլ մասերուն պատճառով հսկային մեծութիւնը նսեմացնել եւ անոր գեղեցիկ գործերուն արժէքը փոքրացնել: «Թոյլ բաներ, նոյն իսկ յիմար բաներ շատ կան Հիւկոյի արտադրութեանց մէջ, կ'ըսէր օր մը ինծի Անաթօլ Թրանս, Թրօքատէրոյի մէկ մեծ հանդէսին մէջ Հիւկոյի մասին իր ներբողական ճառը արտասանելէն քիչ օր առաջ, բայց երբ նկատի ունենանք իր գեղեցիկ էջերը, ստիպուած ենք խօստովանիլ որ այդ ահաւոր մարդը ամէն ինչ ունի, ոչ միայն զօրութիւն եւ շունչ, զոր ո եւ է մէկէն աւելի ունի, այլ նոյն իսկ նրբութիւն, ոչ միայն բարձր քնարերգութիւն եւ հզօր գիւցաղներգութիւն, այլ մտածուած դիտողութիւն, սրամտութիւն, ամէն ինչ:»

Անոնք որ կը հեղնեն «մարգարէն» որ կար Հիւկոյին մէջ, մարդկային հոգւոյն ու հանճարին իրական մէկ մեծութիւնն է որ կը հեղնեն, ճշմարիտ մեծ բանաստեղծին իսկութեան ու կոչման աւանդական ու հարազատագոյն ըմբռնումն է որ կ'ոտնակոխեն: Մարդկային բանաստեղծութեան հսկաները, սկսելով Հրէից մեծ բանաստեղծներէն որ միմիայն «մարգարէ» անունով ծանօթ ու յարգուած են արդէն, Մահապարաքային, Ռամայանային ու Շահնամէին քերթողները, Հոմերն ու Վիրգիլը, Տանթէն, Շէքսպիրն ու Կէօթէն, ինչպէս եւ մեր Նարեկացին, աւելի կամ նուազ, ուղղակի կամ անուղղակի, իւրաքանչիւրն իր ժամանակին ըմբռնումներուն եւ իր խառնուածքին համեմատ, իրենց դործին մէջ եղած են բանաստեղծմարգարէներ, Աստուծոյ՝ կամ Իտէլիին՝ եւ մարդկութեան միջեւ միջնորդներ, մարդկութեան հոգեկան առաջնորդներ, եւ ոչ թէ լոկ խօսքի արուեստագէտներ կամ կեանքը նրբօրէն ու ճշգրէն արտայայտող պատկերահաններ: Հիւկօ մարգարէութիւնն չէ գերասանած. ան ծնած էր բանաստեղծմարգարէ ըլլալու համար, եւ իր նախատաղիւրն է որ դործադրած,

իր կոչումն է որ կատարած է:

Անարգար եւ դարձեալ անոնք որ «քաղաքական քամելէն մը» կը կարծեն տեսնել Հիւկոյի մէջ, որովհետեւ նախ թագաւորական եղած է՝ Պուրպուրեղէն վերահաստատման չըջանին, յետոյ Պոնափարթի փառարանիչ, յետոյ նորէն թագաւորական, ու յետոյ՝ յեղափոխական եւ հանրապետական: Ծիշդ է որ իր կեանքի առաջին շրջանին մէջ, եթէ իր գրական բուն ուղին գտնելու եւ անոր մէջ վճռարար յառաջանալու համար երկար չէ սպասած, քաղաքական եւ ընկերական հարցերու մէջ իր վերջնական դիրքը ճշգրէտ համար՝ զանազան փուլերէ անցած է, իր Վանտէցի մօր աղղեցութեան տակ, Լուի ԺԼ-ի եւ Շարլ Ժ-ի օրերուն՝ եղած է թագաւորական, յետոյ՝ Նափոլէոն Պոնափարթի հանճարի ու նկարագրի մեծութեան համար հիացում ունեցած եւ անոր հղօթադոյն դիւցաղներգակը հանդիսացած է ու պահ մը նոյն իսկ «ազատական կայսրութեան» մը Թրանսայի մէջ հաստատման համախոհ եղած է (Նափոլէոն Բ-ը կայսր, եւ ինք վարչապետ ...): Յետոյ Լուի Ֆիլիպ աւակալարական թագաւորին օրով՝ բարեկամ եղած է այդ պետին, բայց իշխան Լուի Նափոլէոնի պետական հարուածով Թրանսայի մէջ 1930ի եւ 1848ի յեղափոխութիւններով հաստատուած աւակալարական կարգերուն ջնջումին դէմ խորապէս զայրացած, ան այլեւս վերջնապէս դարձաւ յեղափոխական մը, ընդդիմադիր պայքարող մը, մոլեռանդ հանրապետական մը, ատոր համար հեռացաւ նոյն իսկ իր սիրած հայրենիքէն, կամաւոր աքսորի մը անստոյգ ու նեղութիւններով լի կեանքը յանձն առաւ, եւ այլեւս իր խառնուածքին ու մտայնութեան ամենէն հարազատ քաղաքական վարդապետութեան՝ այն է Ժողովրդավարական, հանրապետական կառավարութեան մը սկզբունքին՝ վճռապէս յարած, այդ իտէլիին համար պայքարեցաւ քսան տարի շարունակ, եւ Նափոլէոն Գ-ի անկումէն եւ Հանրապետութեան Թրանսայի մէջ վերջնական յաղթանակէն յետոյ, ան մնաց մինչեւ մահը իր երկրին մէջ այդ իտէլիին մոլեռանդ պաշտպանը, անոր յաջողութեամբ պատկուած առաքելալը, եւ իր այդ իտէլիին ընդլայնելով, զայն ամբողջ մարդկութեան տարածելով՝ ան եղաւ նաեւ համաշխարհային եղբայրական Հանրապետութեան մը վսեմ երազին երգիչը: Խժրժանքները հիմնաւոր չեն

Վիգբոր Հիւկօ՝ Հօթվիլ Հաուզի պատշգամբին վրայ

ուրեմն Հիւկոյի կեանքին ալ հանդէպ, ուր անշուշտ տկարութեան բողբոջներ, սխալներ կրնան գտնուած ըլլալ, բայց որ իր ամբողջութեան մէջ ազնիւ մարդու մը, գաղափարապաշտ, հայրենասէր, մարդասէր մտաւորականի մը կեանքն է։ Իսկ երբ Քլոտ Ֆարէր մը կը յանդգնի «ԺԹ. դարու ամենէն մեծ ապուշը» յորջորջել Հիւկօն, իր դերին մէջ է։ Համիտեան կոտորածներէն յետոյ Թուրքերը շողոքորթող եւ Թուրքին լուծին տակ ճգմուած ժողովուրդներն ահարկող, պատերազմի ատեն Թալաթեան կառավարութեան հրամանով կատարուած մեծազանդուած ահաւոր ոճիրներէն ետքն ալ Թուրքին փաստարանը եւ զոհերուն անուանարկիչը հանդիսացող այս պարտնը, որ իբր գրադէտ Հիւկոյի քով թղուկ մըն է, հասկանալի է որ «ապուշ» նկատէ այն վեհ հօգին որ բռնաւորները խարանելը եւ կեղեքուած ազգերն ու անհատները պաշտպանելը իր կեանքին ու գրականութեան գերագոյն նպատակներէն մին համարեցաւ։

Մեր նոր սերունդը քիչ կը կաթղայ Հիւկօ, եւ ցաւալի է ատիկա, որովհետեւ Հիւկօ ապնուացնող, նկարագիր կազմող հեղինակ մըն է։ Կարծողներ ալ կան մերոնց մէջ Թէ Ֆրանսացւոց

նոր սերունդն իսկ այլ եւս չի հետաքրքրուիր Հիւկոյով, զայն հինցած, անչահեկան կը նկատէ։ Իմանալով որ մտադիր էինք յատուկ հանդէս մը սարքել ի պատիւ Հիւկոյի, ատենցմէ մին ինծի կ'ըսէր՝ «Անիմաստ է որ Հայերը հանդէս սարքեն հեղինակի մը համար, երբ Ֆրանսացիք իսկ այլեւս չեն կարդար զայն»։ Այս տարօրինակ խօսքն ըսողը տեղեկութիւն իսկ չունէր որ տասնեակ հազարաւոր Ֆրանսացիներ ներկայ գտնուած էին Հիւկոյի յիշատակը փառաբանելու համար կազմուած շարք մը հանդիսութեանց, որ զեռ մինչեւ այս աշնան վերջը պիտի շարունակուին, զանազան ձեւերով (խրմբական պոռոյտներ եւ հանդէսներ այն բոլոր վայրերը՝ Ֆրանսայի մէջ եւ ուրիշ տեղուանք՝ ուր Հիւկօ իր կեանքի մէկ մասն անցուցած է, եւն.)։ Ֆրանսացւոց մտաւոր կեանքին մօտէն հետեւողներ զիտեն թէ ի՞նչքան սխալ է Հիւկօն անոնցմէ մոռցուած երեւակայելը. ինքզինքը յարգող ու եւ է Ֆրանսացի գրադէտ — նոյն իսկ ամենէն արդիականը — կարդացած է Հիւկոյի զլխաւոր գործերը, իսկ ժողովրդական գանդուածը զայն միշտ կը նկատէ բանաստեղծական մեծագոյն դէմքը իր երկրին։ Հիւկոյի տոմարները անոր զործին ամենէն ամուր մասը

չեն, բայց էռնանին եւ Ռիւյ Պլաւը Քոմետի Ֆրանսէզի խաղացանկին մէջ են միշտ, եւ այդ խաղերու ներկայացմանց՝ թատրոնը միշտ լիւիւնցուն է, որովհետեւ անոնք՝ Քորնէյլի խաղերուն պէս՝ վեհ զգացումներ, ազնիւ ու շինիչ գաղափարներ ծաւալող դործեր են, ոտանաւորներու հրաշալի երաժշտութեամբ մը արտայայտուած: Այս յիսնամեակի հանդէսներուն առթիւ, տեսնուեցաւ թէ ի՞նչ խոր հիացումով խօսեցան Հիւկոյի մասին ոչ միայն Լիւսիէն Տէֆօլի կամ Ֆերնան Կրէկի պէս հիններ որ՝ ինչպէս եւ դեռ ուրիշ շատեր՝ խանդավառ սքանչացող են հսկային, ոչ միայն Լէոն Տոտէ մը որ, զեղեցկադիտական ու մանաւանդ քաղաքական տեսակէտով մեծ վերապահումներ ունի Հիւկոյի դործերէն շատերուն մասին, բայց որ անոր բանաստեղծութեանց մէկ կարեւոր մասին համար (մանաւանդ Հայեցողութիւններ, Պատուհասներ հատորներուն) յայտնեց աւելի քան երեք ջերմ եւ անխառն հիացում, այլ եւ այնպիսի գրողներ որ նոր արուեստի մարդիկ են, զերազանցապէս արդիական մտքեր, Լէոն-Փոլ Ֆարկ մը կամ Ալեքսանտրը Արնու մը:

Եւ հիւկոյապաշտ մը եղած եմ պատանութեան օրերէս եւ այդպէս ալ մնացած եմ. անսահման են իմ սէրս ու երախտագիտութիւնս այդ հզօր ու բարի քերթողին համար որուն դործերուն ընթերցումը՝ կեանքիս առաջին, նախապատրաստական ջրջանին՝ ինծի անհուն հոգեկան հրճուանքներ պարգեւած, մարդն ու զրազէտն իմ մէջս կազմելու համար մեծապէս նպաստած է, (թէ եւ իմ ինքնութիւնս գտնելէս յետոյ զգուշացած եմ նմանող մ'ըլլալէ հսկայ վարպետին եւ իմ խառնուածքիս համեմատ ճամբաս զծած եւ իմ դործս կերտած եմ): Իրմէ յետոյ, ճանչցած եմ այն երեք միւս հսկաները որ են Տանթէ, Շէքսպիր, Կէօթէ. իրեն հետ զրեթէ նոյն ատեն ճանչցած եմ նաեւ Լամարթինն ու Միւսէն ու սիրած եմ առաջնոյն «Նւոդեան տալիզ»ին հոգեշունչ վեհ մեղադաշնակութիւնը եւ երկրորդին սրտալից մտերիմ քերթութիւնը եւ կենսալից ու զմայլելի թատերախաղերը. աւելի ետքն է որ բժրոնած եմ թանկազին արժէքը այն ազնուական մտածող-բանաստեղծին որ Վինսէն է եւ մասնաւոր գործով մը զիս անոր կապած է (այնպէս որ

անոր պաշտելի Չէքքըքընը եւ լաւագոյն քերթումները թարգմանած եմ). Վինսէն իսկ առաջ, ես անձնապէս «գտած» եմ Պոտլերն ու Էտկար Փօն, Պայրընն ու Լէոփարտին, Հայնէն ու Վերլէնը եւ անհունապէս սիրած եմ զանոնք, ինչպէս եւ աւելի յետոյ՝ (ու յիշատակելով միայն նոր ժամանակի եւրոպական բանաստեղծներ) Միցքիէվիշը, Շէլլին, Թէոֆիլ Կոթիէն, Լըքոնթ տը Լիլը, Մալարմէն, Ռեմպոն, Լաֆորկը, Սամէնը, Մեթերլինքը, Վերհարներ եւ ուրիշներ, բայց այդ բոլոր սքանչելի բանաստեղծները, որոնցմէ ոմանց համար — Պոտլեր, Վերլէն, Հայնէ, Լէոփարտի, Փօ, — սրտի մեծ հակում ունեցած եմ եւ ունիմ ցարդ, չեն կրցած հիացմանս մէջ իր հսկայի պատուանդանէն վար առնել «Հիւկօ հայրիկը». ան մինչեւ այսօր ինծի համար կը մնայ Ֆրանսայի մեծագոյն քնարերգակը՝ Վիլլոնէն ու Ռոնսարէն ի վեր, ու միակ զիւցազներգակը՝ Շանսօն տը Ռոլանի քերթողէն ի վեր, ու այդ երեք նախորդներէն շատ աւելի հզօր. մինչեւ այսօր ան կը մնայ ինծի համար իբր համամարդկային բարձր քնարերգակ եւ նոր ժամանակներու հզօրաշունչ զիւցազներգակ այնքան մեծ որքան մեծ է Կէօթէ իբր իմաստասէր բանաստեղծ, որքան մեծ են Շէքսպիրը եւ Պալլաք իբր մարդկային կեանքի խորաթափանց հոգեբան պատկերահան ու մեկնիչ, եւ ինքն է զոր՝ Պալլաքին հետ՝ Ֆրանսական ժողովուրդը կրնայ դնել իբր գրական հսկայ՝ մարդկութեան զերազոյն հանճարներու հոյլին մէջ:

Մեծ հաճոյքով տեսայ ուրեմն Երեւանի երեք կարեւորագոյն թերթերուն մէջ հրատարակուած յօդուածները: Հասկանալի է որ Թշուառներու, Պատուհասներու, Ինքնուրու Երեւի, Ահաւոր տարիի Հիւկօն, յեղափոխական, բռնութեան դէմ կոռուող, Փարիզի «քոմիւնար»ներու կոտորածին դէմ բողոքող Հիւկօն մասնաւորապէս տարփողուած ըլլայ այդ յօդուածներուն մէջ: Հասկանալի է նաեւ որ յօդուածագիրները — Սիմոն Յակոբեան, Վ. Թերզիպաշեան, Սիրաս, — դնահատելով հանդերձ Հիւկոյի դերը իբր քննադատ մարդկային ընկերութեան անարդարութեանց, մինչեւ դասակարգային պայքարի մարքսեան տեսակէտը յառաջացած չըլլալը մեղադրեն անոր: Այս բոլորը հասկանալի է, քանի որ այդ յօդուածագիրները հա-

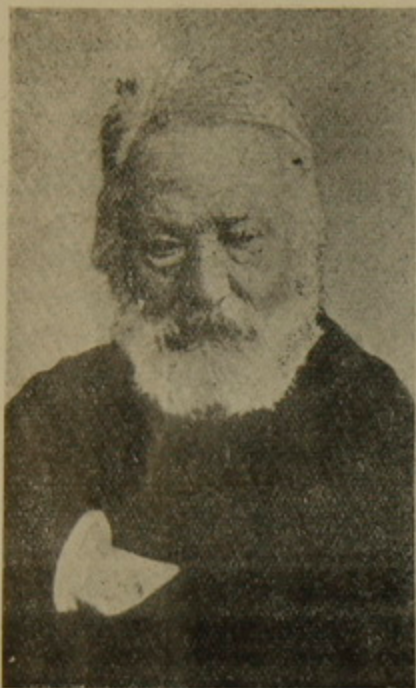
ՎԻՔԹՈՐ ՀԻԻԿՕ

1878ին՝ Հօթվիլ Հաուզի պարտեզին մէջ
իր ժորժ եւ Ժան քոռներուն հետ

մայնավարներ են: Բայց հոս անցողակի ըսեմ թէ՛ իմ համեստ կարծիքովս՝ Հիւկօն է որ իրաւունք ունէր, ջերմ հայրենասէր ու նոյն ատեն լայնամիտ ու ազնուասիրտ մարդասէր, կեղեքեալներու, անիրաւեալներու պաշտպան, մարդկային ընկերութեան մէջ արդարութիւնը տիրական կացուցանելու, մարդը աւելի ազնիւ, նուազ ետական դարձնելու աշխատող, ընկերական հարցին լուծումը ատկից՝ եւ ոչ թէ դասակարգային եւ մոլեկին անհաշտ պայքարէ մը՝ սպասող, արդարութեան շափ աղատութիւնն ալ, մտածման եւ անհատական նախաձեռնութեան աղատութիւնը սիրող եւ պաշտպանող Հիւկօն էր որ ճշմարտութեան աւելի մօտ էր քան ընկերվարական աշխարհայեացքի տեսարանները: Բայց այդ վերապահումը զոր բանաձեւած են երեք գրողները, զիրենք բնաւ չէ արդիւյթ մեծահանձար բանաստեղծին լաւագոյն գործերուն արտասովոր զեղեցկութիւնը, զօրութիւնը եւ վեհութիւնը ճանչնարէ եւ ջերմօրէն ներբողե-

լէ: Եւ ուրախ եմ որ Սիրաս կ'առաջարկէ Ու. Հայաստանի Պետհրատին ի լոյս ընծայել Հիւկոյի կարեւոր գործերուն, եւ է՛ն առաջ Թըշուառներու եւ Իննսուներեքի, հայերէն նոր թարգմանութիւն մը: Երանի՛ թէ հոն ջանային նաեւ հրատարակել հաւաքածու մը Հիւկոյի զեղեցկագոյն քերթուածներէն զէթ մէկ մասին հայերէն թարգմանութեանց, որովհետեւ Հիւկոյի մտածմանց եւ զգացմանց բարձրագոյն արտայայտութիւնը իր բանաստեղծութեանց մէջ է որ կը գտնուի, եւ մեր Զարեհներն ու Նորենցները, Մահարիները, Ալազանները եւ Տարօնցիները կրնան մեծապէս օգտուիլ այդ հմայիչ քնարերգութեան եւ այդ ուժգնաշունչ զիւցազնէ գութեան լաւագոյն էջերուն ծանօթանալով:

Նուազ տրամաբանական էին վերապահումները որոնց քիչ մը չափազանց տեղ տուած էր Փայլակ Սանասար այն երկու յօդուածներուն մէջ զոր Յառաջը հրատարակած էր եւ որ շատ լաւ մասեր կը պարունակէին եւ կատարեալ պի-

Վիհր-որ Հիւկօ՝ 80 տարեկանին

տի ըլլային առանց Հիւկօն խժրժողներուն ու նսեմացնել, վերածել ճշնողներուն որոշ զիջումներ ընելու այդ մասնակի եւ ըստ իս անհարկի ձգտումին։ Հիացումը Հիւկոյի քերթողական հանճարին համար՝ տիրական տարրն էր այդ յօդուածներուն մէջ, բայց վերապահումները մերթ այնքան հեռուն կ'երթային, որ բոլորէ մը հակասական կը թուէին այդ հիացման հետ։ Փօլ Վալերիի «մտաւորական տաղնապներէն», որոնց արդիւնքն էր զաղափարներու եւ պատկերներու մաթեմատիքական հիւսք մը, նուրբ, բարդ ու ցուրտ, զուտ ուղեղային արտադրութիւն մը, ուր յուզմունքի կաթիլ մ'իսկ կարելի չէ գտնել, — այդ «տաղնապներէն», զոր Սանասար լիովին բացակայ կը կարծէ Հիւկոյի դորձէն, շատ աւելի բարձր մտաւոր աշխատանք եւ մարդկային ներաշխարհի պատկերացում կայ ինչ ինչ դորձերուն մէջ Հիւկոյի, որ հեռու լոկ ձեւական մեծ արուեստագէտ մ'ըլլալէ, է՛ն առաջ՝ մեծ հոգի մըն է, հզօր ու վեհանձն սիրտ մը, եւ խիղախ ու բարձրահայեաց միտք մը։ Ծիւղ չէ նաեւ որ ան «սովորական մարդուն», «միջին մարդուն» հոգին է որ կ'արտայայտէ ծայրայեղ ուժգնութեամբ, ինչպէս գրած էր

Սանասար։ Ծիւղն այն է որ հիւանդ չէ ան ինչպէս ցաւալին, տառապող, յոռետես մարդոց հանճարեղ թարգմանները որ են Լէոփարտի եւ Պոտլեո, կամ աննման հրապոյրով երգիչները անհատական ցաւերու եւ ուրախութեանց՝ ինչպէս Հայնէ կամ Վերլէն, այլ երգիչն է առողջ, ուժեղ, պայքարող, լաւատես, հաւատաւոր, ստեղծագործ, կեանքի սիրահար մարդոց հոգւոյն (ինչ որ «սովորական» կամ «միջին» մարդէն տարբեր բան է)։ Ան բանաստեղծն է, Շէքսպիրի պէս, ոչ միայն իր ազգին, որուն քերթողական գերագոյն արտայայտիչն է, այլ ամբողջ մարդկութեան, որ անոր մէջ կը ճանչնայ ու կը սիրէ համաշխարհային կեանքի եւ մարդկային ճակատագրի էական ու մշտական հարցերուն մեծագոյն երգիչներէն մին։ (այս մասին տարակուսողները թող կարգան Դարբնու աւանդավէպին ու Հայեցողութեանց ինչ ինչ էջերը, եւ Մտֆիւն չորս հովերուն, Ամբողջ Քնարին, ու մանաւանդ Սատանի վախճանը եւ Աստուած տիտղոսով մեծ քերթուածներուն, որ իր մահունէն ետք հրատարակուեցան եւ որ մեր մէջ գրեթէ բոլորովին անծանօթ են, գլխաւոր հատուածները, ուր բանաստեղծը մտածման բարձունքներու մէջ կը սաւառնի)։

Ինծի կը թուի որ թէ՛ Երեւանի գրողները եւ թէ՛ Փայլակ Սանասար իրենց վերապահումները ամբողջութեամբ փոխ առած են օտար քննադատներէ, Երեւանի գրողները՝ Մոսկուայի կարմիր մամուլէն եւ Սանասար՝ Հիւկօն խժրժող կամ ծայրայեղ վերապահումներով զնահատող Փրանսացի գրողներէ, եւ իրենց հիացման ու սիրոյ ջերմ տողերուն մէջ է որ Հիւկոյի հանդէպ իրենց Հայու հարազատ զգացումը կը պոսթիկայ։ Հիւկոյի նկատմամբ մեր ժողովուրդի տածած ինքնաբուխ ու խորունկ զգացմանց ամենէն ճիշդ արտայայտողները կը մնան՝ ըստ իս՝ Նարայէյներն ու Սեթեանները, Օտեաններն ու Պէրպէրեանները՝ իրենց խանդավառ պաշտումի էջերով եւ նոյն իսկ Փրանսական նոր բանաստեղծութեան ճոխ բուրաստանին քանի մը ծաղիկ աւելցնել ճշնող երիտասարդ շնորհալի ու դժբաղդ Արմէն Տօրեանը, որ մեր ողմանթիկ վարպետներուն շափ բուռն սքանչացումով տարփողեց Հիւկօն Փրանսերէն լայնաշունչ քերթուածի մը մէջ, եւ հայ ողմանթիկ վեհոգի քերթողուհի Տիկ. Անայիսը՝ յունիս 22ի մեր հանդէսին իր արտասանած գեղեցիկ ճա-

Champion & Co. New York 16 96
1867

I am glad to hear from you
and hope you are well.
I have been very busy lately
with my work and have not
time to write more than a few
lines. I am truly yours,
Victor Hugo

են ամբողջ Արեւելքի մէջ: Բայց քերթուածներէն դեռ չատ քիչ ունինք հայերէն թարգմանուած: Ուրուականքին թարգմանութիւնը Մ. Պէշիկթաշեանի ձեռքով՝ հրաշալիք մըն է, կան եւ կտորներ թարգմանուած Թէրզեանի, Ալփասլանի, Եղիշէ պատրիարք Գուրեանի, տիկին Սիպիլի, Թորդոմ պատրիարք Գուշակեանի ձեռքով): այդ պակասը պէտք է լրացնել: Անահիտի ներկայ թիւին մէջ կը դնեմ թարգմանութիւնը մեծանուն քերթողին գեղեցիկ էջերէն մէկ քանին, յուսալով որ ատիկա կրնայ հետեւողներ յառաջ բերել եւ կ'ունենանք օր մը հատոր մը՝ Հիւկոյի լաւագոյն բանաստեղծական էջերու հաւաքածու մը պարունակող:

Սպասելով ատոր, կը յանձնարարեմ մեր երիտասարդ գրողներուն որ կարդան Րէյմոն Էսքոլիէի «Վիքթոր Հիւկոյի փառաւոր կեանքը»

եւ Ֆերնան Կրէկի «Վիքթոր Հիւկոյի գործը», երկու սքանչելի հատորները, որոնց առաջինը ամենահրապուրիչ եւ ամենալաւերական ու կենդանի ձեւով կը պատմէ Հիւկոյի արտակարգ կեանքը — աւելի շահեկան քան չատ մը վէպեր — եւ որոնց միւսը ամենէն ճիշդ ու արդար, ամենէն նուրբ ու խորաթափանց դատումն ու մեկնութիւնը կը պարունակէ Հիւկոյի գրական բովանդակ գործին, անոր բացառիկ յատկութեանց, անգուղական գեղեցկութեանց ու մեծութեանց, ու նաեւ անոր թերութեանց ու տրկարութեանց, ճշգրիտ մատնանշումով: Այդպիսի գրքերու ընթերցումը թանկագին նպաստ մը կրնայ բերել մեր նորերուն մտքին ու սրտին զարգացման, բարոյական ու գեղեցկագիտական կարողութեանց ճոխացման:

Ա. ԶՊԱՆԵԱՆ,